

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИГОЛОСНИХ ФОНЕМ У СИСТЕМІ КОНСОНАНТИЗМУ СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКОЇ ГОВІРКИ

(на матеріалі с. Шульгінка Старобільського р-ну Луганської обл.)

Анотація. У статті розглянуто варіанти приголосних фонем та їх реалізацію в системі консонантизму представника східнослобожанської говірки. Доведено, що деякі фонетичні ознаки в південно-східному наріччі є типовими для української літературної мови. У системі консонантизму досліджуваної говірки зафіксовано специфічні фонетичні риси, які властиві лише цьому діалектоносію.

Ключові слова: консонантизм, фонетичні опозиції, протеза, епентеза, субституція, гіперизми, редуція.

Summary. The variants of consonant phonemes and their realization in the consonantism system of representative of Eastern Slobozhanschina dialect are considered in the article. It was proved that some phonetic features are typical for Ukrainian literary language in South-Eastern dialect. The specific phonetic features as native to only this dialectcarrier were recorded in the consonantism system of this dialect.

Key words: consonantism, phonetic opposition, added consonant, extra-sound, substitution, reduction.

Загальновідомо, що основою формування сучасної літературної мови є діалектна мова, яка ввібрала специфічні риси багатьох наріч. Діалектна мова – невід’ємна складова загальнонародної мови, вона репрезентує реальний вияв усного народного мовлення.

Південно-східні говірки багатьма фонетичними ознаками збігаються з українською літературною мовою, разом з тим дослідники виділяють й специфічні фонетичні риси, властиві лише цьому діалектному угрупованню або спільні для говірок різних наріч.

Фонетичні особливості діалектного мовлення були предметом вивчення багатьох науковців. Серед найвагоміших праць назвемо розділ С. Тимченка „Фізіологія звуків і звукова система української мови” у праці „Курс історії українського язика”, у якому поряд з відомостями загальної фонетики докладно описано фонетичну систему української мови [1: 96].

Найґрунтовнішою працею, яка практично підвела підсумки в галузі фонетики, став розділ „Фонетика” академічного „Курсу СУЛМ” М. Наконечного. У ньому найповніше подано акустично-артикуляційну характеристику голосних і приголосних фонем з урахуванням найважливіших діалектних відомостей.

У консонантизмі, як і у вокалізмі, наявні помітні відмінності між українськими діалектами, зокрема в кількісному складі приголосних фонем та їх навантаженості, частоті вживання в живому мовленні [2: 60].

Як відомо, система консонантизму української літературної мови нараховує 32 приголосні фонем, кожна з яких має диференційні ознаки.

Консонантизм українських східнослобожанських говірок свого часу вивчали Б. Шарпило, який уперше виявив й описав гіперичні явища [8: 10 – 22], та К. Глуховцева, яка відтворила динаміку фонологічної системи східнослобожанських говірок [3: 15 – 20, 30 – 76, 285 – 296].

Актуальність нашої роботи зумовлена тим, що предметом спеціального вивчення дотепер не була система консонантизму окремої говірки в її відношенні до ширшого мовного континууму.

Мета пропонованої статті – проаналізувати варіанти приголосних фонем та їх реалізацію в конкретній говірці.

Об’єкт дослідження – мовна особистість сучасного діалектоносія, типового представника східнослобожанської говірки. Головною вимогою до її вибору була наявність генеалогічних коренів, проживання в зазначеній місцевості без тривалого від’їзду й відсутність будь-якої професійної освіти. Інформатором обрано Баталігу Олександрю Корнійвну, 1935 року народження, освіта – 5 класів, мешканку с. Шульгінка Старобільського району Луганської області.

Предмет дослідження – специфічні риси системи консонантизму діалектоносія.

Матеріалом дослідження є записи спонтанного усного мовлення, здійснені протягом 2007 – 2008 рр. та зафіксовані у вигляді текстів обсягом 80 сторінок.

С. Бевзенко виділяє найхарактерніші риси системи консонантизму південно-східного наріччя. Одні з них є нормою української літературної мови:

- наявність двофонемної сполуки “губний + й” (віа^зати, паміа^т’);

- уживання двофонемних сполук [бл’] [пл’] [вл’] [мл’], особливо широко відомі в 3-ій особі множини тепер. часу від дієслів II дієвідміни (робл’ам’, л’убл’ам’);

- подовження напівм’яких шиплячих приголосних [ж’] [ш’] перед закінченням –а в іменниках середнього роду (п’ідн’іж’а, роздо^р’іж’а);

- уживання сполуки [ри], [ли] відповідно до давніх звукосполук [р’ь] [л’ь] [р’ь] [л’ь] та ін. (кри^вави^й, гри^м’іти).

Інші ознаки є суто діалектними:

- заступлення звука [ф] звуком [х] (кох^та) або звукосполукою [хф] (хв’ігу^ра, бух^вет);

- уживання двофоневної сполуки [мн'] на місці літературної [мй] (*полумн'а, с'імн'а*);
- перехід [т'] в [к'] в позиції перед [і] (*к'істо, к'існий*);
- збереження м'якого [р'] у кінці слова та складу (*баг'тур', ко'сар', гор'куї*);
- наявність альвеолярного, так званого „середнього” [л'] (*л'еб'ід', бу'л'и*) тощо [2: 60 – 83, 231].

Історичну природу деяких гіперичних явищ у говірках південно-східного наріччя розглянув у своїх працях Б. Шарпило. На думку вченого, „під гіперизмами прийнято розуміти уявно правильні звукосполучення й форми, які виникли внаслідок дії хибної аналогії. Вони розвиваються найчастіше в умовах, коли мовці хибно ототожнюють етимологічно неоднорідні ряди звуків і форм й уніфікують їх за певним поширеним зразком” [8: 11].

Б. Шарпило докладно охарактеризував гіперичні явища, виявлені у фонетичній системі південно-східного наріччя:

- 1) заміна етимологічного [у] звуком [о] в окремих словах: *одо'ва* (‘удова’), *огол'ний* (‘угольний’);
- 2) заміна етимологічного [а] на [о]: *Олек'сїй, ко'мора*;
- 3) розвиток етимологічно невиправданої м'якості [р]: *гр'ад, гр'аниц'а*;
- 4) утрата початкового етимологічного [г]: *о'рох* (‘горох’).

На підставі аналізу діалектних текстів, записаних в аналізованій говірці від Баталиги Олександри Корніївни, виділяємо такі специфічні ознаки системи консонантизму досліджуваної говірки:

1. Активне вживання м'якого звука [ч']: *боч'ка, доч'койу, к'воч'ка, папоч'ка, точ'но, тутич'ки, баноч'ки, греч'ку, грудоч'ка, д'їжеч'ку, кру'жеч'к'і, ку'соч'ка, уч'їлас'а, листоч'ки*.

2. Заступлення звукосполучення [шч] твердим звуком [ш] (шо) або пом'якшеним напівдовгим [ш':] (*дош':, ш':ас, гор'иш':а, йаиш':иках*).

3. Заміна фонем /ф/ звукосполученням [хв] (*хва'мил'їю, х'ворми, х'верми, свинох'верма, хва'ела, канх'вети, салах'ветка, све'тох'вор, х'вартух, хвотоз'граф'їя, хвотоз'граф'їруїут', салах'ва'нина, Хве'л'дора, грах'вини, кох'ве, хва'та*); рідше – фонемою /х/ (*охор'м'л'алас'а, по х'лоц'ки, хут'л'ар, тух'л'а*); спорадично – фонемою /к/ на початку слова (*кух'вайка*).

4. Заступлення фонем /ч/ фонемою /ш/ у двофонемих сполученнях /чн/ (*шква'решник* (‘шпаківня’), *ко'нешно, пас'їшиником*) та /чт/ (*пош'ти*).

5. Пом'якшення твердих приголосних фонем /б/, /п/, /в/, /м/, /ф/, /г/, /к/, /х/ у позиції перед /і/: *зв'їно, зам'їж, дик'ї, су'х'ї, чолов'їк*.

6. Пом'якшення приголосних [т'], [д'], [н'], [л'], [с'], [з'] перед [і]: *ба'гат'ї, д'їучина, жал'їла, клас'їу, дн'ї, мо'ло'д'ї, пас'їка, проле'т'їли*.

7. Пом'якшення фонем /р'/ наприкінці слова (*ба'зар', Аї'дар', сахар'*), яке Б. Шарпило відносив до повсюдних явищ, зокрема вони об'єднують

східнословобожанські говірки з усіма словобожанськими й більшістю степових [9: 11]. А. Сагаровський помітив тенденцію до м'якості [р'] у російських говірках, які межують із східнословобожанськими. Вивчаючи консонантизм говірок Белгородщини, він виявляє, що й ті з них, основа яких є південноукраїнською і ті, що генетично споріднені з північноукраїнськими, мають у кінці складів майже безвиняткове [р'] [6: 39].

8. Спорадичний перехід [д']→[ї]: *с'вад'ба – свай'би*; [л]→[н]: *ма'лен'куї – ма'нен'куї*.

9. Часткове оглушення дзвінких приголосних у префіксах (*роз'ка'жу, роз'коле'на, роз'к'рили, роз'ни'сам'с'а, роз'ну'хайе, роз'сипалис'а, роз'тр'їл'айем, роз'ч'їталас'а, од'ка'залас'*), наприкінці складу (*саж'ки, круж'ки, нож'ку, за'доуж'ки, лез'ко, свад'би, са'пож'ки*) та слова (*хл'їб', л'їса'п'їд'*). Цю ознаку К. Глуховцева відносить до системних рис східнословобожанських говірок, зазначаючи, що відбувається часткове оглушення дзвінких приголосних перед наступними глухими, особливо в кінці складу, де „дзвінки /д/, /д'/, /з/, /з'/, /ж/, /г/ мають алофони [д^т], [т], [д^т], [г^т], [з^с], [с], [з^с], [с'], [ж^ш], [ш], [г^х], [х]” [3: 293].

10. Заступлення проривного [г] фрикативним [г]: *гвалт, гудзик, гул'а*.

11. Відсутність африкати /дж/ у дієслівних формах І-ої ос. Однини тепер. Часу: *ход'у, сид'у, в'од'у*. Цю особливість східнословобожанських говірок Б. Шарпило називав спільною для всього досліджуваного ареалу та багатьох степових говірок, а форми дієслів безпаралельними й новоутвореними, з вирівняними основами [9: 38 – 39].

12. Заміна африкати /дз/ фрикативною свистячою /з/: *кукуруза, кукурузин':а*.

13. Спрощення фонемної будови в складних числівниках: *вос'ем'ат, шїс'ат, с'ем'ес'ат, п'їс'ат*.

14. Заступлення африкати /дж/ фонемою /ж/: *на'саж'їний, д'рож':ї, приї'їж'айе, на'р'ажених*. Ф. Медведев уважає, „що наявність у сучасній українській мові сполучення дж слід розглядати як проміжну ланку при переході дї в ж. В українських грамотах XIV – IV століть, як і в російських та білоруських писаних пам'ятках цього часу, замість старослов'янських жд зустрічається ж” [5: 79].

15. Відсутність протетичного [в] у прийменниках (*од тебе, од хати*), префіксах (*одн'їмайут', од'кри'валас'а, од'б'рати, од'вар'їйем*), займенниках (*о'на, о'но, о'ни*) та інших словах (*о'н'ан'ї, ім'а* (‘вим'я’)); спорадично – відсутність протетичного [г] (*о'р'їхи*).

16. Поява протетичного [в] у словах: *в'утка, в'ут'ата*. Це пояснюється тим, „що в середині ХХ століття діяла тенденція до збереження протетичного /в/ у багатьох питомих словах, вона сприяла появі протези навіть у словах, утворених за моделями, уживаними в російській” [7: 10].

17. Поширення епентези у словах: *поїн'дла, чемоїданч'їк, мн'ач, м'н'асо, памн'ат*. Заміну

[мй] на [мн'] у словах *мн'ач*, *м'н'асо*, *'памн'ат'* І. Матвіяс пояснює наслідком прогресивної асиміляції щодо носовості [4: 32]. Щоб уникнути збігу голосних, у словах іншомовного походження вживається епентичний в: *'рад'іво*.

18. Явище субституції: *воб'че* – *воб'ше* – *воп'ше* – *'вопи'ем* – *'вопи'ем* – *воп'и'е* – *вопи'че*; *'Паскойу* – *'Пасхойу*; *'первиі* – *'першиі*; *'каждий* – *'кажний*.

19. Явище редукції приголосних у середині слова: *с'к'іки* ('скільки'), *'т'іки* ('тільки'), *на'т'анут'і* ('натягнуті'), *'мона* ('можна').

20. Опущення в словах іншомовного походження окремих звуків на початку або всередині слова: *лас'тичн'і* ('еластичні'), *лект'ричн'ий* ('електричний'), *есплу'тац'ія* ('експлуатація'), *ге'р'гини* ('жоржини') або цілого складу *л'іса'п'ед'* ('велосипед'), *в'ет'інар* ('ветеринар').

Проаналізований матеріал дозволяє зробити такі висновки. У системі консонантизму досліджуваної говірки:

1) майже відсутня фонема /ф/, яку фіксуємо лише в словах іншомовного походження, унаслідок чого виявляємо збільшення навантаження на фонеми /х/ та /в/;

2) поширене вживання м'якої фонemi /ч'/ у всіх позиціях та м'якої вимови приголосних [т'], [д'], [н'], [л'], [с'], [з'] перед [і];

3) навні фонетичні опозиції приголосних фонем дзвінкості : глухість, що викликає часткове оглушення дзвінких в абсолютному кінці слова, наприкінці складу, на межі складів та в префіксах;

4) відсутність африкат /дж/ та /дз/ і заміна їх відповідними фрикативними /ж/ і /з/.

Також серед специфічних явищ консонантизму в дослідженому матеріалі зафіксовано протетичні приголосні, епентезу, субституцію, редукцію.

Література

1. Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови. – К.: Вища шк., 1991. – 230 с.
2. Бевзенко С. П. Українська діалектологія. – К.: Вища шк., 1980. – 245 с.
3. Глуховцева К. Д. Динаміка східнослов'янських говірок: Монографія. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 592 с.
4. Матвіяс І. Г. Діалектна основа консонантизму в українській літературній мові // Мовознавство. – 2005. – № 2. – С. 32–40.
5. Медведєв Ф. П. Історична граматика української мови. – Х., 1955. – 214 с.
6. Сагаровський А. А. Консонантизм українських говірок Белгородщини й українсько-російське діалектне контактування // XVI Республік. діалектолог. нарада: Тези доп. – К., 1977.
7. Східнослов'янські українські говірки: Наук.-навч. посіб. / Глуховцева К. Д., Лєснова В. В., Магрицька І. В. Та ін.; за ред. д-ра філол. наук, проф. П. Ю. Гриценка. – Ч. II. – Луганськ, 2002. – 197 с.
8. Шарпило Б. А. До питання про історичну природу деяких гіперичних явищ у говорах південно-східного наріччя української мови // Вісн. Луган. держ. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка. – 2000. – № 4. – С. 10–22.
9. Шарпило Б. А. Українські говірки Луганщини в їх відношенні до діалектної системи південно-східного наріччя української мови. – Луганськ, 1959. – 53 с.